

Derleme Makalesi / Review Article

KAFKASYA'DAN ANADOLU'YA 19. YÜZYILDAKİ ÇERKES GÖÇLERİNİN SOSYO-EKONOMİK ANALİZİ

Bekir PARLAK*

ÖZ

Anadolu tarih boyunca birçok toplum için güvenli bir liman olmuştur. Bazı dönemlerde bu göçler yoğun bir hal almıştır. On dokuzuncu yüzyıl Kafkas göçü de bunlardan biridir. Bu çalışmada, özellikle 1864'e kadar ve bu yılda yoğunlaşarak artan Kafkasya'dan gelen dramatik Çerkes göçünün sosyo-ekonomik yönleri tartışılmaktadır. Çalışmada öncelikle özgün bir çerçevede "göç" kavramsallaştırması yapılmaktadır. Ardından Çerkes göçü mercek altına alınmaktadır. Makalede odak noktası Çerkes göçü ve etkileridir. Ana konuya girmeden önce göç kavramını iyi anlamak ve göçü olgusal olarak iyi kavramak için kuramsal bir temele gereksinim olduğu düşünülerek, başlangıçta bunun üzerinde durulmuştur. Tarihe damga vuran büyük ölçekli göç hareketlerinden biri olan ve Anadolu'yu deyim yerindeyse yeniden harmanlayan on dokuzuncu yüzyıldaki Çerkes göçü, çalışmada, tarihî bilgi ve belgeler ışığında bilhassa sosyal ve ekonomik boyutlarıyla betimsel bir nitelikte ele alınmaktadır. Çalışmada deterministik yöntemle konu analiz edilirken, göçün sebepleri ve sonuçları ekseninde bilhassa Anadolu perspektifinde sosyal, politik ve ekonomik değişkenlere ilişkin durum tespitleri yapılmakta, göçmenler ve yerleşiklerin etkileşimi bağlamında neticede bir senteze varılmaya çalışılmaktadır. Bu akademik incelemenin, tarihimizin bu önemli kesitini ve olgusunu araştırmacıların dikkatlerine sunmaya hizmet etmesi beklenmekte ve bu konuda çerçeve bir metin sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göç Kavramı, Kafkasya ve Anadolu, Osmanlı Devleti ve Rusya, Çerkes Göçleri ve Sosyo-Ekonomik Analiz.

*Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, bepar@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8919-6481

THE SOCIO-ECONOMIC ANALYSIS OF THE CIRCASSIAN MIGRATIONS FROM THE CAUCASUS TO THE ANATOLIA IN THE 19th CENTURY

ABSTRACT

Anatolia has been a safe harbor for many communities throughout history. In this paper, the socio-economic aspects of the dramatic Circassian immigration from the Caucasus, especially concentrated in 1864, will be discussed. In this paper, Circassian immigration in the nineteenth century, which is one of the momentous migration movements in history and re-defined the Anatolian demographic structure, will be descriptively studied in the light of historical information and documents by using deterministic method. The study will attempt to extrapolate a synthesis by determining the state of social, political and economic variables, particularly in Anatolia, in line with the causes and consequences of the immigration. This paper aims to present this important period and fact of our history to the interest of researchers.

Keywords: *Migration Concept, Caucasus and Anatolia, Ottoman Empire and Russia, Circassian Migrations and Socio-Economic Analysis.*

GİRİŞ

Göç, insanlık tarihi kadar eski, insan olmak kadar da gerçek bir olgudur. Göç, bir olgu, bir kavram, bir sosyal fenomen olmanın yanında sosyal, siyasal, kültürel bir takım olay ve süreçler bakımından bir argümandır. Göç aynı zamanda, politikası, yönetimi, araştırılması ve kuramsal yönleri itibarıyla bir sosyal bilim disiplini. Disiplinler arası bir alan olan göç, birden çok bilim dalının kesiştiği bir noktada yer tutmaktadır. Göç çalışmaları henüz yerli literatürde yeterli bir düzeye erişmemiş olsa da yabancı literatürde bu konu uzun yıllardan bu yana farklı yönleriyle incelenmekte ve bu konuda eserler verilmektedir. Dış ülkelerdeki gelişmiş üniversitelerde bu alanda enstitüler, bölüm ve anabilim dalları, lisansüstü programları, lisans ve lisansüstü dersleri, sertifika ve uzmanlık programları yürütülmektedir. Türkiye'de bu konu son yıllarda dikkatleri bir hayli üzerine çekmiştir. Bu bağlamda kamu yönetiminde bu alanda bazı kurumlar oluşturulmuş ve üniversitemiz ile TODAİE'de programlar ve dersler verilmeye başlanmıştır. İçişleri Bakanlığı bünyesinde kurulan Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, illerde oluşturulan İl Göç İdaresi Müdürlükleri, bazı üniversitemizde kurulmuş olan Göç Politikaları Merkezleri ile TODAİE lisansüstü programlarına dâhil edilen Göç Yönetimi bunlara birer örnektir. Göç konusunun Türkiye'de resmî kurumlar bünyesinde ve akademik dünyada yer bulmasına neden olan başlıca faktör hiç kuşkusuz kitlesel boyutlarda yaşanan Suriye'den Türkiye'ye olan göçtür. Türkiye'de göç olayının daha kurumsal ve sistematik olarak ele alınması, kuşkusuz sadece Suriye'den gerçekleşen değil, bununla birlikte, Türkiye'ye diğer ülkelerden (Irak, Afganistan, Bulgaristan, Ahıska, diğer Ortadoğu ülkeleri, Afrika ülkeleri vd.) gerçekleşen göçler için de önem arz etmektedir. Bunlardan başka, gerek Avrupa Birliği, gerekse Birleşmiş Milletler ve diğer uluslar-üstü (supra-national) kurumların politikaları ve uygulamaları, üye ve bağlı ülkeleri etkilediği gibi Türkiye'yi de etkilemektedir. Bilindiği gibi Avrupa Birliği ile son dönemde yapılan müzakere ve anlaşmaların merkezinde göç olgusu yatmaktadır.

Göç olgusu, salt bir ülkeyi değil, birçok ülkeyi etkilemekte, bununla da kalmayıp doğrudan ve dolaylı etkileri bakımından küresel boyutta sorunlara yol açmaktadır. Bu nedenle bu konuya tüm dünyanın genel bir sorunu ve yüzyılımızın gerçekliği olarak bakılmaktadır. Çünkü göç, doğası gereği etkileri itibarıyla kısıtlı bir coğrafyada kalmamakta, komşu coğrafyaları ve dolaylı olarak kıtasal hatta küresel ölçeklerde yerküreyi etkileyebilmektedir. Bugünün devletlerinin, bilhassa da yoğun göçün yaşandığı, Ortadoğu, Güney Avrupa ve Avrupa, Güneydoğu Asya ve Sahraaltı Afrika'da yer alan devletlerin önünde en önemli gündem maddelerinden biri şüphesiz göçtür. Bu konunun ele alınması ve sorunların çözülmesi de, konunun çok boyutlu ve çok disiplinli yönüyle dikkate alınması ve bölgesel ve küresel çapta politika ve stratejiler geliştirilmesiyle mümkündür. Göç tarih boyunca insanlığın ayrılmaz bir parçası, yadsınmaz bir gerçeği olmuştur. Üzerinde yaşadığımız toprakların adı olan Anadolu, neredeyse insanlık tarihiyle eş değer bir yerleşim coğrafyası konumunda olagelmıştır. Tarihin farklı kesitlerinde, farklı ölçek ve şekillerde nice irili ufaklı göç hareketlerinin hem merkezi hem de geçiş koridoru olan bu kadim topraklar, göçün en eski ve bitmeyen hikâyelerine de ev sahipliği yapmıştır. Anadolu'ya tarih öncesi çağlardan başlayarak, İlk Çağ ve Orta Çağ boyunca çevresindeki coğrafyalardan birçok kez dikkat çeken göç hareketleri yaşanmıştır. Anadolu'nun en eski devlet ve toplumlarını hem kuran hem de yıkan bir etken olarak göç, Eski Dünya'nın merkezindeki bu coğrafyanın değişmez gerçeği olarak durmaktadır. Hititler nasıl göçle Anadolu'ya gelip Hattiler'in üzerindeki egemenlikleri yoluyla bu topraklardaki en eski ve önemli siyasi birliği kurmuş ve devlet oluşturmuşlarsa, yine Hititler, Anadolu'ya İkinci Büyük Göç dalgasıyla yıkılmışlardır.

Modern Türkiye'nin ana coğrafyası olan Anadolu hemen her çağda göç almış, bazen bu göçler çok dramatik bir seyirde gerçekleşmiştir. Bu coğrafya Orta Çağ sonrasında Osmanlı Devleti döneminde, İspanya'dan kaçan Yahudiler 'den, engizisyonundan kaçan Avrupalı düşünce ve sanat insanlarına, 19. yüzyılda dramatik bir şekilde yurtlarından sürgün edilen Çerkes eksensiz Kafkas göçmenlerine, 20. yüzyılda Yunanistan'dan gelen soydaşlarımızdan, Bulgaristan'ın asimilasyon zorbalıkları sonucu 1980'li yılların sonlarında ana yurtlarına gelen soydaşlarımıza, Ahıska Türklerinden Kırım Türklerine ve son olarak savaş mağduru Suriyelilere kadar bölgesel ve uluslararası krizlerde daima güvenli bir liman olarak görülmüştür. Anadolu, farklı dönemlerde Arakanlı, Somalili, Yemenli ve Filistinli mültecilere de kucaklarını açmıştır. Medeniyetimizin temel umdelerinden olan bu gerçeklik, çoğu zaman koşulsuz bir kabul ediş ve ülke imkânlarının olabildiğince seferber edilmesi

şeklinde gerçekleşmiştir. Geçmişimizin yüz akı olan mülteci kabulü ve desteğinden nice milletlerin ve toplulukların yararlandığını tarih kayıtlara geçirmiştir. Bu bağlamda pek çok milletten insan topluluklarda ön koşulsuz kabulün en güzel örnekleriyle karşılandılar.

İşte bu çalışmada Anadolu'nun ve Kafkasya'nın tarihlerinin ve etkileşimlerinin kesişme noktasında yer alan ve tarihe mal olmuş büyük bir göç hadisesinin sosyal ve ekonomik bir analizi yapılmaktadır. Bu büyük göç; Kafkasya'dan Anadolu'ya 19. yüzyılda gerçekleşen Çerkes göçlerini kapsamaktadır. Konu genel çerçevede, "Kafkasya'dan Osmanlı'ya Kafkas Göçleri", özel çerçevede ise "Kafkasya'dan Anadolu'ya Çerkes Göçleri" olarak belirlenebilir. Bu çalışmada "Anadolu'ya Çerkes Göçleri" çerçevesi tercih edilmiştir.

Çalışma, sözü edilen göçlerin sosyo-ekonomik kapsamı, boyutları ve içeriğini analiz ederek, göçün bu çok üzerinde durulmayan, bununla birlikte oldukça önem arz eden sosyal ve ekonomik yönlerini bilimsel bir perspektifte inceleme konusu yapmaktadır. Literatürde yeterli bilimsel çalışmanın bulunmadığı bu konu, aynı zamanda ilgili alana bilimsel bir katkı sunabilecektir. Konu, göç kavramsallaştırmasıyla başlatılarak, göç olgusu özgün ve sistematik bir tarzda kuramsal boyutlarıyla sunulmakta, ardından 19. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya'dan Anadolu'ya gerçekleşen Çerkes göçlerinin genel bir çerçevesi çizilmektedir. Bu açıklamalardan sonra makalenin odak noktası olan bu büyük göçün sosyo-ekonomik boyutları analiz edilmektedir. Bu bilimsel çalışma; betimsel, tarihî süreç incelemesi, niteliksel analiz ve sonuçların yorumlanması ile senteze ulaşma yöntemleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın ana amacı, tarihin gördüğü en büyük ve en dramatik göç hadislerinden biri olan 'Büyük Çerkes Göçü'nün (Çerkes Sürgünü olarak da bilinir) açıklanması ve yorumlanmasında en önemli etkenlerden biri olan/olması gereken sosyal ve ekonomik boyutların mercek altına alınmasını ve bu konuda bir açıklama anahtarının sunulmasını sağlayarak söz konusu göç olayını daha sistematik ve ayrıntılı olarak analiz edebilmektir. Çerkeslerin Anadolu'ya geldikten sonra bu topraklardaki yaşam serüvenlerinin belirleyici unsurlarından olan sosyal ve ekonomik şartlar ve sorunların, derli toplu bilimsel bir incelemesini yapmak ve konunun bu yönüne dikkat çekerek başka çalışmalara ışık tutmak ise çalışmanın temel hedeflerindedir.

1. GÖÇ KAVRAMSALLAŞTIRMASI: ÖZGÜN BİR KURAMSAL DENEME

Genel bir tanımlamayla “göç”; bir grup insanın belli bir yerden (bir yerleşim biriminden: köyden, şehirden, bölgeden, ülkeden), başka bir yere geçmesidir. Bu geçiş, yeni yerde yaşamak ya da en azından belli bir süre kalmak gayesiyle yapıldığında göç hadisesi gerçekleşmiş olmaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere göç, bir grup insanın yaşayageldiği yerden isteyerek ya da istemeyerek ayrılmak suretiyle başka bir yere kalıcı veya geçici olarak yerleşmesidir. Bu yerleşme bazen, daha başka bir yere geçme için ilk yerleşme olarak görülebildiği gibi, bazen de gelinen yerde kalmak amacıyla olabilmektedir. Kimi zaman da bu iki tercihin tersi gerçekleşebilmektedir. Yani kalmak gayesiyle gelenler ayrılabilen, göçle geldikleri yere geri dönmekte veya yeni bir yere göç etmekte, yeni bir yere göç etmek niyetiyle belli bir yere yerleşen insanlar, bazen de orada kalabilmektedirler.

Literatür incelendiğinde görülmektedir ki, insanların büyük ya da küçük kitleler halinde yer değiştirmesi, yeni bir yere yerleşilmesi ya da orada bir süre barınması, kısaca göç olarak adlandırılmaktadır. Göç, insanlık tarihinde daima var olan bir gerçekliktir. Bir farkla ki, başlangıçta doğal olayların, iklim değişikliklerinin, coğrafi şartların değişmesinin, yiyecek bulma amacı gibi doğal nedenlerin yol açtığı göçler, daha sonraki çağlarda insanların neden olduğu ve genellikle zorunlu olarak gerçekleşen yer değiştirmeler halini almıştır. Başka bir anlatımla yakın çağlarda ve günümüzde insanlığın gündeminde önemli bir yer tutan göçler, artık büyük ölçüde “zoraki göçler” halini almıştır. İyi bakıldığında gönüllü göçlerin de gerçekleştiği, zorunlu/zoraki göçlerin son zamanlarda daha yoğun, daha kitlesel, daha sorunlu ve tabii ki daha dramatik bir biçimde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Savaşlar, sürgünler, baskılar, katliamlar, soykırımlar, rejim değişikliklerindeki otoriter uygulamalar vb. nedenlerle insanlar, evlerini ve yurtlarını bırakmak zorunda kalmaktadırlar.

Tarih boyunca dünyanın hemen her coğrafyasında irili-ufaklı, farklı amaçlara dayanan ve farklı yol ve usullerle ortaya çıkan, önemli pek çok sonuç doğuran göçler yaşanmıştır. ‘Kavimler Göçü’, tarih sayfalarında dikkat çeken en büyük göç hareketlerinden biridir. Avrupalıların yeni kıta Amerika’ya göçü yine tarihte en çok bilinen göç hikâyelerinin başında gelmektedir. İlk Çağ’da Anadolu merkezli olarak cereyan eden ve bütün bir Ön Asya’yı ve Eski Dünya’yı etkileyen göçler de bu alanda öne çıkan mühim tarihi olaylardan biridir. Tüm bu örneklerin tarihin

akışını değiştiren, göç eden ve göç edilen toplumlara çok önemli sonuçlar doğuran etkileri olan bırakacak ve yerleşilen coğrafyanın siyasi, idari, sosyal, ekonomik ve kültürel süreçlerinde ve karakteristiğinde derin izler bırakan büyük toplumsal devinimler olduğunda kuşku yoktur. Günümüzde hem ülke coğrafyamızda ve bölgemizde hem de dünyanın değişik yerlerinde göç olayları yaşanmaya devam etmektedir. Göçler, insanlık var oldukça kaçınılmaz gibi görünen bir insani hakikattir. Nerede olursa olsun, nasıl olursa olsun göç, birçok faktörü barındıran 'kompleks bir olgudur'. Konunun, 'toplumsal, ekonomik, siyasal, kültürel, yönetsel ve güvenlik' yanları vardır. Göç, doğası gereği sorunlar barındıran bir toplumsal olgudur. Üstelik bu sorunlar, sadece göç edenler için geçerli değildir. Göçün, aynı zamanda göç edilen yerlerde yaşayan insanlar açısından da birtakım sorunlara sebep olduğu bilinmektedir.

Göç olgusunda öne çıkan kavram özellikle 'düzensiz göç'tür. Zira göç, genellikle bu formatta cereyan etmekte ve diğer göç çeşitlerinin bir kısmı da bu formatın içine dâhil edilmektedir. Düzensiz göç; bir ülkeye yasadışı giriş yapmak, bir ülkede yasadışı şekilde kalmak veya yasal yollarla girip yasal süresi içerisinde çıkmamak anlamına gelmektedir (www.goc.gov.tr, 2017).

Düzensiz göç hedef, transit ve kaynak ülkeler açısından ayrı ayrı değerlendirilmesi gereken bir konudur. Düzensiz göç; hedef ülkeler için ülkelerine yasadışı yollardan gelen veya yasal yollarla gelip yasal çıkış süreleri içerisinde çıkmayan kişileri kapsarken; kaynak ülke için ülkesini terk ederken gerekli prosedürlere uymayarak ülke sınırlarını geçen kişileri içermektedir. Transit ülkeler içinse; kaynak ülkelerden hedef ülkeye ulaşmak için yasal ya da yasal olmayan yollarla ülkeye girip bu ülkeyi bir geçiş ülkesi olarak kullanıp ülke sınırını terk eden kişiler kastedilmektedir (www.goc.gov.tr, 2017).

Konunun bu aşamasında 'göç' kavramının kuramsal analizi özgün bir çerçevede yapılmaya çalışılacaktır. Söz konusu analizin en kritik yönü bir 'göç tipolojisi' oluşturmaktır. Bu anlamda konuyla ilgili literatürde buna yönelik bazı çalışmalar olduğu görülmüştür. Bu çalışmada, bunlar da dikkate alınarak, ancak mantık kurgusu ve çerçevesi özgün olarak belirlenen göç tipolojisi, şematik olarak özgün bir çizimle sunulmaktadır. Şekil 1'de gösterilen bu şema, göç olgusunun çeşitlerini belli kategorileri esas alarak ortaya koymakta, ana kategorileri de kendi içinde sınıflandırmaktadır. Göç kavramsallaştırmasına ve tipolojisine bilimsel bir

katkı sağlamayı amaçlayan bu girişimle, göç kavramına sistematik bir açıklama çerçevesi kazandırılması hedeflenmiştir.

Şekil 1’de göçün çeşitleri ayrıntılı bir tipoloji denemesi yapılarak sergilenmiştir. Görüldüğü gibi göç, birçok biçimde gerçekleşebilmektedir. Göçe neden olan faktörler temelinde insanların bir yerden başka bir yere göç ederek yerleşmesinde, gösterilen nedenlerden biri veya birden fazlası rol oynayabilmektedir. Dolayısıyla göç, özünde yeni barınma ve yerleşme yeri arayışının insan-mekân eksenlerinde yeni tezahürlerini anlatmaktadır. Göçün günümüzde bilhassa uluslararası şekilleri daha çok gündem oluşturmaktadır. Genel sınıflama da ‘dış göç’ olarak bilinen bu göç şekli, bugün ulus-devletleri ve devletlerin birliğinden oluşan üst organizasyonları (AB gibi) doğrudan doğruya etkilemekte ve stratejiden bütçeye, kamu politikalarından kurumsal yapılanmaya, kamu diplomasisinden sosyal projelere, siyaset dilinden hükümet tercihlerine kadar geniş bir yelpazede tam bir kamu işi ve kamu politikası konusu olmaktadır.

Küreselleşme ve onun etkileri, bir sarmal olarak göç olgusunda da karşımıza çıkmaktadır. Yeni liberalizm, serbest ticaret, sermayenin serbest dolaşımı, küresel ekonomik entegrasyon, ulusal ekonomilerin dönüşümü ve işgücü piyasasının hareketliliği, refah arayışı ve sosyal devlet şemsiyesine girme girişimleri ile güvenlik gibi faktörler, uluslararası ve ulus-aşırı denilen dış göçü tahrik eden politik, sosyal ve ekonomik nedenlerdir (Ertekin ve Dural, 2013:46). Uluslararası göçün temel etkenlerinden biri de hiç kuşkusuz savaş, terör, baskı, otorite boşluğu ve soykırım/katliamdır. Göçün tarihsel seyrinde bu faktörler demetinin çokça etken bir rol oynadığı ve en dramatik durumların ve baş edilmesi zor sonuçların sebebi olarak durduğu bilinmektedir. Sürgün, soykırım, zorla yerinden etme, zorunlu göç, trajik göç gibi niteliklemlerle anılan bu göç şekli, insanlığın kara yazgıları olarak tarih sayfalarında yerlerini almışlardır. Sadece son dönemde yaşanan Suriye’den göç hareketleri bile yeni dramları anlamak ve anlatmak için yeterlidir.

2. 19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA KAFKASYA'DAN OSMANLI DEVLETİ'NE (ANADOLU'YA) GERÇEKLEŞEN ÇERKES GÖÇLERİNİN GENEL ÇERÇEVESİ

Kafkasya tarih boyunca kavimlerin önemli bir yerleşim ve geçiş bölgesi olmuş ve bu bölgede kadim kavimler çağlar boyunca yaşamıştır. Yakın geçmişte bakıldığında, 1850'li yıllarda Kırım Tatarlarıyla başlayan göç dalgalarının sonrasında Gürcü ve Çerkesler başta olmak üzere Dağıstanlılar, Çeçenler, Lazlar gibi Kafkaslar'da yaşayan halklarla birlikte göç hareketleri devam etmiştir. Kuzeyden alınan bu göçlerin yanı sıra diğer bir önemli göç dalgasını ise bu topraklara yüzlerce yıl önce yerleşmiş Türklerle beraber, bölgede yaşayan Arnavut, Boşnak, Pomak vb. diğer halklar oluşturmuştur. Bu bölgeler arasında Kırım Tatar göçleri, Osmanlı topraklarına gerçekleşen ilk büyük çaplı Müslüman göç dalgasıdır. 1783 öncesi dönem de Kırım Tatarlarının Osmanlı topraklarına küçük gruplar halinde göçleri bulunmaktaydı. Ancak, dalga boyutundaki ilk büyük göç, 1783 yılında Çarlık Rusya'sının Kırım'ı ele geçirmesiyle gerçekleşmiştir. Bundan sonraki Tatar göçlerinde 1890 yılına kadar Osmanlı - Rus savaşları belirleyici olmuştur. Çerkes göçü en az Kırım Tatarlarının göçü kadar dramatik sonuçları olan ve Anadolu'nun demografik yapısını etkileyen kitlesel göç olarak karşımıza çıkmaktadır. Aralıklı olarak Birinci Dünya Savaşına kadar 2,5 milyon civarında Çerkes göç etmek zorunda kalmıştır. Ancak bu göçmenlerin büyük bir kısmı (yaklaşık 1 milyon civarı) göç sırasında hayatını kaybetmiştir (www.goc.gov.tr, 2017).

Kafkasya halklarının tarihlerindeki en dramatik olayı ifade eden "1864 Büyük Çerkes Sürgünü", etraflıca araştırılmayı ve üzerinde daha çok bilimsel çalışma yapılmayı gerektiren büyük bir sosyal ve siyasal olaydır. Türkiye'de ve yabancı literatürde bu konuda yapılan çalışmaların yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Araştırmaların etnik bir yaklaşımdan ve milliyetçi duygulardan hareket etmeden yapılması, bu alanda enstitülerin, araştırma merkezlerinin, düşünce kuruluşlarının, üniversitelerin, uluslararası kurumların, resmî kuruluşların ve diğer ortaklıkların ve organizasyonların ciddi ve kapsamlı çalışmalara yönelmesi beklenmektedir.

Çerkes göçünün arka planına değinmek gerekirse, öncelikle Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya'sı arasında yaşanan Kırım Savaşı ve sonrasında Rusya Devleti'nin, Kafkasya üzerinde ciddi bir baskı kurmaya başladığını belirtmek

gerekmektedir. Rusya ve Kafkas halkları arasında yapılan ve belli bir dönem İmam Şamil'in önderliğinde gerçekleşen savaşlar ve direniş yenilgiyle sonuçlanınca Çerkesler Rus Çarı II. Alexander ile görüşerek soruna diplomatik yoldan çözümler aramışlardır. Ancak Rusya'nın Kafkasya üzerindeki planları, Çerkesleri bu topraklardan çıkararak, stratejik değer atfettiği Kafkas bölgesinde tam hâkimiyet kurmak üzerine temellenmişti. Rusların bu girişimleri ve barış tekliflerini Çerkesler olumlu karşılamadı. Çerkeslere 'kırk katır mı kırk satır mı' deyişinde özdeşleşen iki seçenek sunuldu: Ya Kuban vadisine yerleşmek ya da Osmanlı topraklarına göç etmek... Bu iki seçenek tam bir yıkım ve yurdu toptan terk ediş anlamına geldiği için Çerkesler tarafından kabul görmeyince savaş yeniden başladı, direniş tekrar hareketlendi. Fakat talih Çerkeslere gülmedi; Ruslar çok donanımlı, sayıca üstün ve teknik olarak kıyas götürmeyecek bir güce sahiptiler. Yıllardır yokluklar içinde savaştan, yorgun ve yoksul Çerkesler üç yıl direndikten sonra, kesin mağlubiyetle tarihe kazınan büyük dram başlamıştır. 1859-1864 yılları arasında Çerkesler, tarihe soykırım ve büyük sürgün olarak geçen o kitlesel ve milletçe yaşanan dehşetli göç hadisesiyle karşı karşıya kalmışlardır (Özkerem, 2015: 13).

Kafkasya ve Kırım sadece Rus İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti döneminde değil, Sovyetler Birliği döneminde de, bilhassa İkinci Dünya Savaşı süresince birçok halkın topyekûn sürgününe sahne olmuştur. Stalin döneminde üç milyondan fazla insan topraklarından koparılıp vatanlarından uzak yerlere, Sibiryaya ve Orta Asya bölgesine sürülmüşlerdir. Bu halklara örnek olarak Karaçaylar (1943), Kalmuklar (1943), Almanlar (1941), Çeçenler (1944), Balkarlar (1945), Kırım Tatarları (1944), Ahıska Türkleri (1944) ve İnguşlar (1944) verilebilir. Bütün bu halklar, 'rejim düşmanı' yaftalamasıyla yurtlarından sürülmüşler ve Çerkesler gibi adeta etnik bir temizlik hareketinin kurbanı olarak tarihe geçmişlerdir (Aydıngün ve Aydıngün, 2013: 36).

Rusya'nın Kafkasya'yı işgal etme politikası, Avrupa'nın sosyo-politik ve sosyo-ekonomik yapısı ve yaşanan gelişmeler çerçevesinde değerlendirildiğinde yaşlı kıtada sosyal ve ekonomik devrimlerden sonra hızlanan ve endüstriyel hammadde sağlamak, üretilen mallara yeni pazarlar bulmak, kendi dinini ve kültürünü empoze etmek amacı taşıyan Batı emperyalizminin Rus İmparatorluğu'nda kendini göstermesi şeklinde açıklanabilir. Avrupa'da birer birer patlayan milliyetçi ihtilaller, Rusya'da da ortaya çıkmaya başlamış, Ruslar bu

hareketleri ezici bir şekilde bastırmıştır. Milliyetçi ihtilaller Fransa ve İngiltere'de kamuoyları tarafından desteklenirken, Rusya'da benzeri hareketler Rus askerleri tarafından derhal müdahale edilerek söndürülmüştür. Bu durum Rusya'nın Avrupa'daki gerici hareketlerin kalesi olmasına yol açmıştır. Bu nedendir ki o zamanki Almanya ve Avusturya devletleri, Rusya'nın Kafkaslarda ve Polonya'da yayılma politikalarına destek vermişlerdir. Bu dönemde Rus sivil ve askerî bürokrasisinde çok sayıda Alman görev yapmıştır. Öyle ki Kafkas-Rus Savaşı tarihine bakıldığında üst dereceli subayların çoğunun Almanca isimler taşıdığı görülür (Wagner, 1999: 10).

Kafkaslara tamamen boyun eğdirmek için Rusya, batıda Osmanlı Devleti'nden yardım bekleyen Çerkesleri ve doğuda da Dağıstan ile Çeçenistan'ı dize getirmiş, diğer yandan Trans-Kafkasya'da Gürcü kabileleri birleştirmek suretiyle Türklere ve İranlılara karşı kuvvetlendirmiştir. Böylelikle onların savunmalarını güçlendirerek Osmanlı Devleti ve İran Devleti aleyhine sınırlarını genişletip emniyet altına almıştır (Baddeley, 1995: 21).

Rusya kadar zorlu askerî bir gücün, Kafkasya ülkesini ekle geçirme planları ve çalışmalarına yönelik büyük gayretleri bile, Kafkasya gibi ulaşılması hayli zor olan bir coğrafyada uzun bir zaman ve oldukça ağır maliyetleri gerektirmiştir. Rusya 1829 Edirne Anlaşması'ndan kaynaklanan hayali unvanına dayanarak Kafkasya üzerinde hak iddia etmeye başlamıştır. Bu topraklarda yürütülen savaşta, Ruslarda muazzam ağır silahlar, tam donanımlı düzenli askerî birlikler, denizden destek ve muhkem garnizonlar varken, diğer yanda ellerinde sadece tüfek ve kılıçla mücadele eden ve bunlardan başka kendilerini koruyacak gücü olmayan bir milletin bağımsızlığını sürdürme konusundaki inanılmaz azim ve cesareti vardı (Spencer, 2014: 292).

Bilinen şu ki; Kafkasya, 19. yüzyılda Ruslar tarafından zorla işgal edilmiş ve Adıgeler başta olmak üzere Kafkas halklarının büyük bir kısmı Çarlık güçleri tarafından ülkelerinden zorla sürülmüşlerdir. Yurtlarında kalanlar ise, farklılıklarından ziyade benzerliklerin belirlediği geçmişten gelen kültür oluşum süreci, suni olarak siyasal bölgelere bölünerek farklı dillerde konuşan pek çok halkın küçük nüanslarla birbirinden ayrılan ortak hayat tarzını, ortak dünya görüşünü, âdet ve geleneklerini, folklor değerlerini ifade edebilecek olan bir üst kimlik oluşumunun önüne geçilmiştir. Kafkasya, siyasi coğrafya açısından Kuzey

Kafkasya, Karaçay-Çerkes, Kabardey-Balkar, Adıgey, Kuzey ve Güney Osetya, Abhazya, Çeçen-İnguşa gibi bölgelere ayrılmıştır. Buradaki temel kaygının sebebi tarihin derinliklerinde yatmaktadır. Öyle ki, bu kaygı, tarihte örneklerine zor rastlanır insan kıyımının yaşanmasına neden olmuştur (Aslan, 2006: 3).

Savaşı kazanan Ruslar olmuştur. Kafkas halkaları anlatılması zor trajediler yaşayarak yurtlarından sürülmüştür. Yüz binlerce Çerkes göç öncesi savaş, katliam, soykırım gibi sebeplerle göç yollarında hayatını kaybetmiştir. Yüz binlercesi de gittikleri yerde hayatlarını yitirmiştir. Onların yitirdikleri elbette sadece hayatları olmamıştır. Binlerce yıldır yaşadıkları, vatan bildikleri, sevdiklerini verdikleri, can bağıyla bağlı oldukları topraklarını, diğer bir tabirle ana kucaklarını yitirmişlerdi. Geride kalan sadece mezarları ve yıkık dökük harabeleri değil, hatıraları, yaşanmışlıkları, göz nuru can yongası malları ve ürünleri, yoldaşları olan atları ve hayvanları, gözleri gibi baktıkları ağaçları ve bahçeleri olmuştur. Aslında bundan da öte hülyaları, aşkları, hikâyeleri, düğünleri, taze baharlarda sabah şafakları, akşam yalçın dağlarda batan güneş, ağıtları ve gözyaşlarıydı. Tüm dünya sessizce bu dehşetli drama tanıklık etmiştir. Tarih ise, bir milletin başka bir millet üzerinde böylesine bir soykırıma ve sürgüne zorlanmasına belki de tanıklık etmemiştir. Sonrası; yıllar boyunca dinmeyen acılar, yakıcı vatan hasreti, yoksulluktan, hastalıktan, bakımsızlıktan, dayanılmaz hicranlardan bitap toprağa düşen canlar olmuştur.

Büyük Çerkes Sürgününden sonraki yıllarda, uluslararası hukuk çerçevesinde, hakların iadesini temin eden, bu büyük drama sebep olanlara bedel ödeten veya sürgün edilenlere yeni imkânlar sunan bir gelişme sağlanamadı. Butbay (2007: 1), Birinci Dünya Savaşı'nda Amerika Hükümeti'nin Wilson Prensipleri denilen bir liste yayınladığını belirtmiş, bu ilkeler içinde Kafkasya ırkından olanları ilgilendiren en önemli maddenin; "Bağımlı ulusların bağımsızlık haklarının büyük uluslar tarafından tanınacağı" ilkesinin yer aldığı altını çizmiştir. Bununla birlikte, Kafkasyalıların bu fırsat ve mutabakattan yararlanamadıklarını vurgulamıştır. Birinci Dünya Savaşı içinde Rusya çözülme belirtileri gösterince Osmanlı hükümeti, savaşta kaybettikleri yerleri geri alma ve Kafkasya üzerinde Rusya ve Türkiye arasında bir duvar olacak ve Çerkeslere yurtlarını yeniden kazandıracak formüller üzerinde durdu. Bu amaçla 'Şimali Kafkasya Cemiyet-i Siyasisesi' kurulmuştur. Bu cemiyet İttihat ve Terakki Hükümeti'nden destek

görmüş, maddi yardımlar almıştır. Bu arada Silah Bırakma Anlaşması devreye girince Cemiyet'in gelirleri kesilmiş, faaliyetleri akamete uğramıştır.

Büyük Çerkes Sürgünü, 19. yüzyılda cereyan etmesine karşın, şüphesiz ki günümüzde de güncel bir sorun olarak kabul edilmektedir. Sovyetler Birliği yıkılmadan Perestroyka öncesi dönemde bu konuyla ilgili makalelerin ve araştırmaların çalışılması ve yayınlanması bile cesaret istemekteydi. Esasında söz konusu sorun, 18. yüzyılda Rus ve Batı tarih literatüründe işlenmeye başlanmıştır. Bunlar arasında yer alan Arthur Fonvill, 'Çerkesya Bağımsızlık Savaşı'nın Son Yılı; 1863-1864' adıyla yayınlanan anılarında göçmenlerin zor durumunu anlatmaktaydı. Adolf Berje'nin 'Dağlıların Kafkasya'dan Sürgünü' adlı çalışmasının oldukça ayrıntılı olması dikkat çekiyordu. Y. Abramov ise göçü, 'dağlıların kovulması' olarak tanımlamayı yeğlemiştir. Diğer yandan bu konuyu Kodzokov, 'Kafkas kavimlerinin felaketi' adı altında ele alırken, Balkar aydını M. Abayev, göçün sebebini ilginç bir tespit olarak görülebilecek şekilde Kuzey Kafkasya halklarının ekonomik ve siyasi şartlarına bağlamıştır (Kumuk, 1992: 1).

3. KAFKASYA'DAN ANADOLU'YA GERÇEKLEŞEN ÇERKES GÖÇÜNÜN SOSYO-EKONOMİK ANALİZİ

Söz konusu analize geçmeden önce, araştırmaya konu olan iki ana coğrafyanın sosyo-ekonomik durumuna genel hatlarıyla göz atmakta yarar vardır. Kafkasya'nın bilinen tarih boyunca daima hareketli bir coğrafya olduğu söylenebilir. Bu bölgedeki sosyal ve ekonomik yapı yüzyıllardır farklı etkenlerce şekillenmekte ve günümüze gelmektedir. 19. Yüzyılda büyük göçün başladığı bu topraklarda sosyal ve ekonomik yaşam genellikle canlı bir görünüm arz etmekteydi. Canbek (1978:7), Kafkasya'nın asırlar boyunca dünya ticaret yolları şebekesine dahil olduğunu ve dünya ticaretinin en önemli safhalarından birini oluşturduğunu yazmaktadır. Kafkasya ile Ön Asya arasında en eski zamanlarda bile ticari ilişkilerin var olduğu aynı yazar tarafından tespit edilmiştir. Kafkasya son yüzyıllarda ticari ilişkilerini kara yolu yanında deniz yoluna da yönlendirmiş ve deniz yoluyla belli limanlardan mal alım satımı yapmaya başlamıştır. Deniz ticaretinde Osmanlı Devleti ayrı bir yer tutmakta ve Anadolu limanları bu ticarete doğrudan konu olmaktadır. Yine de Kafkasya, ekonomik bakımdan çağına göre ileri düzeyde bir durum arz etmemekteydi. Bu coğrafyayı Kafkas Dağları ikiye bölmekte ve arazi koşulları birçok alt yerleşim bölgesi ve mikro sosyal ünitelere ayrılmaktaydı. Saydam'ın

da (2010: 14) dediği gibi, esas itibarıyla dağlık bir ülke olan Kafkasya'da yerleşim üniteleri daha çok derin vadiler ve yüksek yaylalara yayılmıştır. Bu yüksek dağ silsilesi bölgedeki toplumların tarihlerini, kültür ve karakterleri ile-ekonomilerini-başkalarından farklı kılmıştır. Yine aynı yazarın ifadesiyle Kafkasya'nın coğrafi konumu ve topoğrafik yapısı kültür ve etnik bakımdan bölünmüş bir coğrafyanın doğmasına yol açmıştır. Bu özgün coğrafya, kendine özgü koşullarını oluşturmuştur. Kuşkusuz bu koşullardan biri de ekonomik yapıdır. Kafkasya ekonomisinin ana unsuru hayvancılık ve yan ürünleridir. Diğer bir deyimle bu bölgede geçim kaynağı hayvancılıktır. Bu ürünlerin takas yoluyla ve diğer alım-satım şekilleriyle bölge içi ve bölge dışı ticareti, ekonominin çarkını döndüren temel nirengi noktasıydı. Kafkas halkları daha çok kendi kendine yeterli olma ilkesi çerçevesinde üretim yapmaktaydı. Bununla birlikte artı ürünün değerlendirilmesi ve başka ülkelere ticarete konu olması önceleri kara yoluyla sonra deniz yoluyla gerçekleşmekteydi. Kafkasya'daki toplumların sosyal ve ekonomik açıdan incelenmesinde temel perspektiflerden biri, Çerkes halkının sınıflara ayrılmasıdır. Dubrovin (2017: 140), bu konu hakkında "Çerkesler" adlı eserinde, bu halkın sınıflara ayrıldığını, toplum yapısının büyük bölümünün sınıflardan oluştuğunu, prenslerin (pşi) ve büyük toprak sahiplerinin (work) kendi halkını yönettiklerini yazmaktadır.

Osmanlı Devleti, klasik çağında toplum dengelerini belli ölçülerde oturmuş olmakla beraber, mülkiyete dayalı bir toprak rejimi söz konusu değildi. Osmanlılar deniz ticaretinde de, Avrupa devletlerine kıyasla gelişkin bir düzeyde yer almıyorlardı. Tımar sistemi, toprak rejiminin ana ekseniydi. Osmanlı şehirleri ticaretin gerçekleştiği merkezler konumundaydı. On yedinci yüzyılda bazı savaşların kaybedilmesi, sonraki yüzyıllarda artarak devam etmiş ve sonuçta Osmanlı hazinesi en önemli gelir kaynaklarından ikisi olan yeni fethedilen topraklardan alınan vergiler ile ganimet gelirlerini yitirmeye başlamıştır. Duraklama ve yıkılış dönemlerinde Osmanlı, mali olarak ciddi sıkıntılar yaşamaya başlayınca büyük oranlarda borçlanmaya gitmiş, ancak zamanla bu borçların ödenmesinde tıkanıklıklar yaşamıştır. Biriken borçların ödenmesi için yeni yollar aranmış ve Duyûn-i Umûmiye yoluyla bir çıkış bulunmaya çalışılmıştır. Osmanlı toplumunda bireysel mülkiyetin bulunmayışı, ticareti için farklı olanakların olmayışı ve Avrupa'nın yaşadığı ilmi ve teknik gelişmelerden büyük ölçüde uzak kalmaları, hem toplumda ekonomik gelişmenin ortaya çıkamamasını, hem de devletin gerilemesi gibi sonuçları doğurmuştur. 19. Yüzyılda Osmanlı toplumu

başta İstanbul olmak üzere büyük yerleşim yerlerindeki az sayıda varlıklı ailelerin dışında umumi bakımdan sosyo-ekonomik olarak geri durumdaydı.

Yazının konusu olan iki ana coğrafya, yani Kafkasya ve Anadolu, sözü edilen yüzyılda sosyal ve ekonomik açılarından olumlu bir düzey sergilememekle beraber, iki coğrafyadaki halklar kendi geçimlerini kendi ölçeklerinde sağlamaya çalışıyorlardı. Lakin büyük göç, iki yanlı olumsuz etkilerle birlikte geldi. Biryandan Kafkasya'dan göç edenlerin maddi varlıklarını yitirmelerine ve önemli derecede yoksul düşmelerine sebep olurken, diğer yandan yerleşiklerin ortamlarını ve imkanlarını belli ölçülerde de olsa göçmenlerle paylaşmaları neticesinde onların zaten yaşanan ekonomik sıkıntılarını daha da arttırdı.

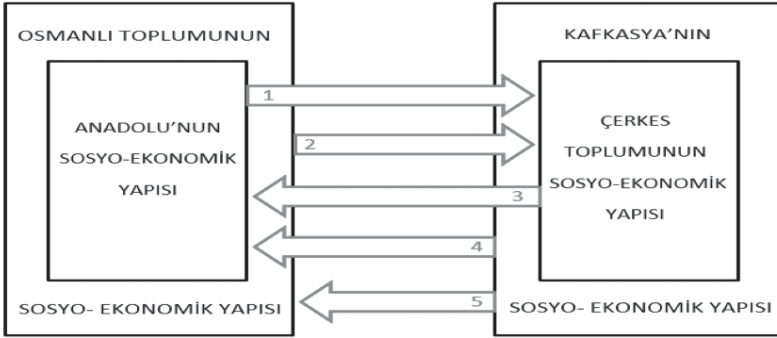
Kafkasya ve Osmanlı arasında ortalama yüz elli yıl önce gerçekleşen büyük göç olayının iki coğrafya ve toplum kesitinde karşılıklı konumları iyi incelendiğinde, bu göçün her iki ülkede ciddi tesirler meydana getirdiği görülür. Bir yanda Kafkasya coğrafyası, diğer yanda genel anlamda Osmanlı, özelde Anadolu coğrafyası, sosyolojik ve ekonomik olarak büyük bir olaya tanıklık etmişlerdi. Bu tarihî olayın iki yanlı aktörleri büyük ölçüde bu durumdan memnun değillerdi. Tabii bu trajik göçün asıl sosyal aktörü Çerkesler veya bazı araştırmalarda ve kabullerde olduğu üzere Adıgeler kavramıyla anlatılmak istenen Kafkas ulusudur. Yine de bu denli büyük bir göç hareketinin, göç edilen yerdeki sosyal aktörlerini de dikkate almak, daha doğru bir yönelim olacaktır.

Böyle bir çalışma için eldeki kaynakların yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Bilhassa Kafkasya'da ekonomik ve sosyal yaşamı ve karakteristiklerini analiz etmek ve belirli sentezlere varmak, ne yazık ki oldukça zor görünmektedir. Kafkas savaşları ve sonrasında yaşanan sürgünler ve göçler, bu kaynakların elimize ulaşmasını engellemiştir. Bununla birlikte Rus yazarların ve tarihçilerin, yine Rus ve diğer milletlerden gezginlerin ve misyonerlerin eserlerinden bilgiler edinmek olanaklıdır.

Kafkasya'dan göç edenler ile geldikleri yerde yaşayanlar, bir buçuk asırdır bir etkileşim içindedirler. Sosyolojik olarak çok derin analizleri ve araştırmaları gerektiren bu konu, kavramsal, sistematik ve betimsel bir çerçeveye oturtulabilir mi? Mevzuun içinde sosyal, ekonomik, politik, kültürel ve diğer boyutlar varken bunu yapmak elbette kolay değildir. Yine de bu anlamda bilimsel bir girişimin

yapılması ve bir başlangıç şeklinde yeni araştırma ve önerilere kapı açılmasının olacağı düşünülmektedir. İşte şekil 1 ve ardından gelen şekil 2 bu arayışın bir ürünü olarak orijinal bir biçimde tasarlanmıştır. Şekil 1’de ‘dört ana gösterge’ kapsamında ‘beş doğrudan etkileme alanı’ (iki farklı yönde konumlandırılan beş adet okla gösterilen biçimde) şematize edilmiştir. Dört ana gösterge; Osmanlı toplumunun sosyo-ekonomik yapısı, Kafkasya’nın sosyo-ekonomik yapısı, Anadolu’nun sosyo-ekonomik yapısı ile Çerkes toplumunun sosyo-ekonomik yapısıdır. Görüldüğü gibi bu kurguda ‘sosyo-ekonomik yapı’, çalışmanın merkezine oturtulan bir görüngü olarak belirleyici kavramdır. Diğer yandan, genel anlamda Kafkas halklarının, özel anlamda ise salt Çerkeslerin durumu ve konumu, analizin temel değişkenleri olarak belirlenmiştir. Bu analiz, iki toplumun sosyo-ekonomik etkileşimini şematik bir düzlemde sunmaya çalışmıştır.

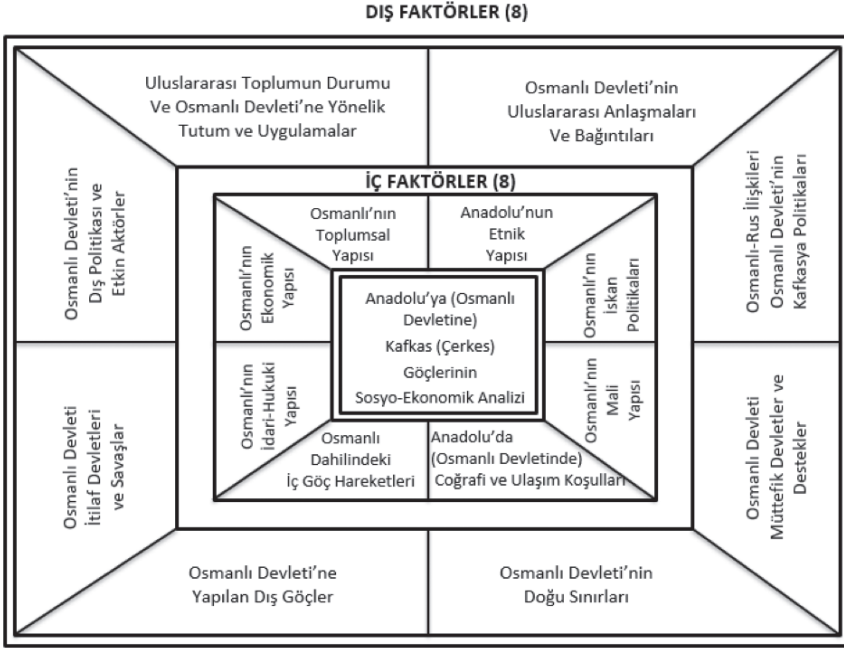
Şekil 1. Kafkasya’dan Anadolu’ya (Osmanlı’ya) Çerkes Göçünün Etkileşimsel Sosyo-Ekonomik Analizi

Şekil 2 ise daha kompleks ve faktör analizlerini içeren bir tasarıma sahiptir. Yine özgün olarak üretilen bu faktörel skala, iç ve dış faktörler ayırımında değişkenler demeti olarak sunulmuştur. Bu skalada toplam 16 faktör vardır. Bunlardan 8’i iç, 8’i de dış faktör şeklinde belirlenmiştir. Çalışmanın en önemli çıktısı olarak sunulan bu orijinal analiz, Kafkasya’dan Anadolu’ya gerçekleşen büyük Çerkes göçünün, yetkin bir sosyo-ekonomik incelemesini içermektedir. Anadolu’ya göç eden Çerkeslerin sosyo-ekonomik durumu bağımlı değişken olurken, 16 faktöre

birer bağımsız değişken konumunda belirlenmiştir. Bu göçün sosyo-ekonomik perspektiften incelenmesinde öne sürülen 16 faktörün her birinin kendi ağırlıklarınca doğrudan ve/veya dolaylı etkileri olmuştur. Bu faktörler, Anadolu'ya gelen Çerkeslerin sosyal ve ekonomik durumlarını, şartlarını ve sorunlarını izah etmede ve göç sonrası bu yeni topraklardaki göçenlerin ve göçenlerle birlikte yaşayanların sosyo-ekonomik profillerini anlamada ve yorumlamada işlevsel bir analiz ve sentez çerçevesi sunabilecektir. Sosyal ve ekonomik eksenlerde yapılacak bir analizin pek çok değişkeni olacağı muhakkaktır. Bu şekil göstermektedir ki, Anadolu'ya yapılan Çerkes göçü salt bu yönüyle bile ele alınsa en az yukarıdaki faktörler bağlamında bu incelemeyi yapmak gerekmektedir. Çerkes göçünde etken olan dış faktörler; hem Osmanlı hem de o zamanki uluslararası toplumun durumu ve argümanlarını içerirken, iç faktörler genel anlamda Osmanlı, özel anlamda Anadolu'nun o günkü politikalarını, imkânlarını, uygulamalarını ve şartlarını kapsamaktadır. Bu faktörleri dikkate almayan bir inceleme, tam ve işlevsel sonuçlara ulaşmayı zorlaştıracaktır. Anadolu'ya gelen bu büyük göçün hiç kuskusuz bir tarafında mazlum durumdaki sürgün bir milletin beraberinde getirdiği acılar, hüznler, hayal kırıklıkları, ihtiyaçları ve kendi özel durum ve şartları mevcutken, diğer yanda Osmanlı Devleti'nin merkezî ve taşra idaresinin karşılaştığı zorluklar söz konusuydu. Neticede baş edilmesi güç sorunlar, içeride ve dışarıda uğraşmayı gerektiren politik zorlamalar, göç edilen yerlerdeki insanların durumu ve onlara yansıyan olumsuzluklar, iki toplum arasındaki uyum meseleleri, bu göçü kaldıracak maddi imkânlar, artan salgın hastalıklar, yer yer kendini gösteren bazı şiddet ve asayiş olayları ve daha başka hususlar, Çerkes göçünün tolere edilmesini zorlamıştır.

Şekil 2. Anadolu'ya (Osmanlı Devleti'ne) Kafkas (Çerkes) Göçlerinin Sosyo-Ekonomik Analizi (16 Faktör)

Yukarıdaki Şekil 2 göstermektedir ki, Çerkes göçünün sosyo-ekonomik analizinde hem iç hem de dış faktörler etkindir. Özgün bir şekilde oluşturulan bu analiz görselinde Osmanlı Devleti'ni bağlayan, etkileyen/icbar eden birçok faktörün rol aldığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin uluslararası anlaşmaları ve bağlıntıları etken bir faktör olduğu kadar, Osmanlı Devleti'yle ittifak devletlerinin aralarında belirlenmiş olan görev, sorumluluk ve bağlıntıların da rolü bulunmaktadır. Sekiz adet ana faktör olarak belirlenen bu dış faktörlerin yanında yine sekiz adet iç faktör demeti de söz konusu analizin ikinci kanadını oluşturmaktadır. Bu ilişkiyi X ve Y koordinatları bağlamında değerlendirmek mümkündür. X koordinatı dış faktörler ise, Y koordinatı iç faktörlerdir. İç faktörlerle dış faktörlerin X/Y düzlemindeki karşılıklı etkileşimi, birçok korelasyon dahilinde analiz nesnesi sunmaktadır. Denklem iç faktörler tarafı hem genel olarak Osmanlı coğrafyası hem de

Anadolu coğrafyasında o dönemin somut koşullarını içermektedir. Söz konusu koşullar; toplumsal yapı, ekonomik yapı, etnik yapı, mali yapı, iskân yapısı, yasal ve idari yapı, göçler, coğrafya ve ulaşım olarak özetlenebilir. Böylece bu büyük göç hareketinin ayrıntılı analizi için bir inceleme çerçevesi çizilebilmektedir. Analiz göstermektedir ki, o dönemin koşulları gerek bu göçle gelen insanların ihtiyaçlarının karşılanması, gerekse yerleşiklerin göçten olabildiğince minimum düzeyde etkilenmesi bağlamlarında destekleyici bir görünüm sergilememektedir. Nihayetinde Çerkes göçleri yerleşiklere, Devlete, yerel kurumlara ve siyasi otoritelere hatırı sayılır yeni yükler getirmiştir. Ne ki bunun kabul edilmesi göç edenlerin durumunun düzelmesi anlamına gelmemektedir.

Göçün tolere edilmesi ve yerleşmelerin düzenlenmesinde dikkati çeken sorunların başında iskân işlerinin istenilen düzeyde hızlı ve verimli olmaması yatmaktadır. İskân işlerindeki bu verimsizliğin iki tarafa da bakan sebepleri vardır. İskân memurları ve yerel kurumların yetersizliği ve gevşekliğiyle beraber muhacirlerin de tutumu bu sorunun çözülmesini güçleştirmekteydi. Bunun bir adım ötesinde, muhacirler içinde iskân olmadıkları zaman devlet ödemelerini almaya devam edecekleri görüşünün yayıldığını burada belirtmek gerekir (Saydam, 2010:134). Çerkeslerin geldikleri yaşamdan farklı bir yaşama geçmeleri, toplum kuralları ve bunun kaynaklarının farklı olması, geleneklerin ve örflerin farklılığı, ekonomik yaşam tarzının farklılığı gibi birçok sebep, yeni yaşamlarına uyum sorunlarını doğurmuştu. Dubrovin'in (2017: 181) bir tespitinde belirttiği gibi, kendilerinden yüksek makam tanımayan ve en büyük nimetin vahşi ve alabildiğine özgürlük olduğunu kabul eden Çerkesler, bambaşka bir yaşam tarzına alışmakta zorlanmışlardı.

Çerkes göçünün massedilmesindeki önemli güçlüklerden biri de göç eden muhacirlerin yüksek sayıda olmalarıdır. Yine Saydam'ın eserinde (2010. 90), 1856-1876 yılları arasında gelen göçmenlerin miktarının tespitinde güçlükler olmakla birlikte bunun alt sınırının 600 bin, üst sınırının ise 2 milyon kişi olduğu öne sürülmektedir. Sayıların bu denli belirsiz ya da açık ara farklı görünmesinin doğal karşılanabilecek birçok sebebi bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kayıtlarına göre Kafkasya ve Kırım'dan göçle gelen topluluklardaki insanların sayısı 1 milyon ila 1,2 milyon civarındadır. Osmanlı kayıtları sağ olarak ülkeye girişi yapanları içermektedir. Rusya'dan ayrılmadan önce, göç toplanma yerlerinde, gemilerde hastalık sonucu ya da kazalar sonucunda ölenleri kapsamamaktadır (Saydam, 2010:91).

Nereden bakılırsa bakılsın, Kafkas halklarının göçü gerek hacim gerekse içerik olarak büyü ve çetrefilli bir olaydı. Göçün büyüklüğü sorunların da büyük olmasını doğurdu. Sorunların da belki en büyüğü “uyum sorunu” idi. Kaya (2014:12) uyum sorununun etno-kültürel ve dinsel açılardan farklı grupların bir arada yaşadığı toplumlarda her zaman önemli bir konu olduğunu belirtirken, bu konunun merkezinde ilgili toplumların ve devletlerin göç pratiği karşısındaki yaklaşımlarının yattığının altını çizmektedir. Aynı eserde yazar, Milton M. Gordon’dan (“Uyum ve Amerikan Hayatı: Irk, Din ve Ulusal Kökenin Etkileri” adlı çalışmasından) iktibasla uyum sürecinin yedi ayrı faktörüne dikkat çekmiştir. Bunlar;

- a) Kültürel ve davranışsal uyum
- b) Yapısal uyum
- c) Evlenme yoluyla uyum
- d) Toplumsal bütünün parçası olma yoluyla uyum
- e) Egemen davranış kalıplarını özümseme yoluyla uyum
- f) Çoğunluk toplumunun ayrımcı olmadığına ikna olma bağlamında uyum
- g) Ortak yurttaş kimliği edinme bağlamında uyum.

Konunun merkezinde yer alan Osmanlı Devleti, çokkültürcü modelin bir yansıması olarak kabul edilirken, yaşanan büyük göç dalgaları karşısında hem resmî makamlar hem de yerel halk ciddi zorluklar yaşamışlardır.

Anadolu’ya göç eden Çerkeslerin toplumla kaynaşması ve uyumunu sağlamak amacıyla Osmanlı Devleti önemli politikalar geliştirmiş ve bunları yerel yöneticilere tebliğ ederek uygulamaya koymuştur. Bu süreç içinde farklı kültürlerin çatışması ve geçici de olsa uyum sorunu yaşanmış olması doğaldır. Devletin çeşitli sebeplerle göçmenlere pozitif ve koruyucu yaklaşımı genel anlamda olumlu sonuçlar vermiş ve toplumsal uyum süreci büyük sorunlara sebebiyet verecek şekilde uzamamıştır. Örneğin 21.05.1861 tarihli bir Osmanlı iç yazışmasında, Çorum kazasına iskân edilen Çerkes muhacirlere tahsis edilen yerlere Karasu mevkiinde yerli halk tarafından yapılan müdahalelerin engellenmesi ve muhacirlerin iskânının güven içinde tamamlanmasının emredildiğini görmekteyiz (Özkiraz ve Çetin, 2015: 14).

Göçün ana duraklarından olan Trabzon'da görevli İngiliz Konsolosu Stevens, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord John Russell'a yazdığı 19 Şubat 1864 tarihli raporda, Trabzon'a "akın akın gelmekte olan Çerkesler" in kamu sağlığı açısından ciddi bir sorun oluşturmaya başladıklarını bildirerek, bu duruma Bâb-ı Âlî'nin hemen müdahale etmesi için uyarıda bulunulması gerektiğinin altını çizmiştir.

Geçtiğimiz üç gün boyunca üç bin civarında Çerkes şehrimize varmış bulunuyor. Bunların yüzlercesi hastalıktan ve açlıktan ölmek üzere... Trabzon Valisi Emin Paşa bu talihsiz insanların içinde buldukları şartları iyileştirebilmek için elinden geleni yapıyorsa da onun elindeki imkânların da son derece kısıtlı olduğu görülüyor (Çiçek, 2009: 64-65).

O dönemde ve hemen sonrasında Çerkes göçünün yoğunlaştığı Trabzon, Samsun, İstanbul, Sakarya, Kocaeli, Balıkesir ve diğer yerlerde göçmenler, her şeye rağmen ciddi mağduriyetler yaşamıştır. Yeterli gıda ve ilaç alamayan bu insanlar gruplar, hatta kitleler halinde hayatlarını yitirmişlerdir. Büyük göç büyük trajediler sebebiyle başladığı gibi yolda ve hedef ülkede de büyük dramalara sahne olmuştur. Devletin imkânları ihtiyaçları karşılamaya yetmemiş, yerli halkın katkıları ve yardımları da bir dereceye kadar yarar sağlayabilmiştir. Durum, öncelikle sürgün gelenler açısından çok vahimdir. Ancak göçmenleri kabul eden Osmanlı Devleti'nin ve yerli halkın işi de kolay olmamıştır. Dönemi resmeden bir başka metin, durumu anlamak açısından oldukça betimleyicidir:

Stevens salgın hastalıkların özellikle de tifonun hem Çerkesler hem de Trabzon'un yerli halkı arasında korkunç bir hızla yayılmakta olduğunu, şehirdeki üç Avrupalı doktordan Fransız olanının o gün tifodan öldüğünü ve Emin Paşa'nın maiyetinde çalışan pek çok görevlinin Çerkeslerle temasta buldukları için ya ağır hasta olduğunu ya da hayatını kaybetmiş bulunduğunu anlattıktan sonra; "Osmanlı idari memurları arasında sıklıkla görülmekte olan yiyeceklik ve sahteciliğin" Çerkes meselesinin çözümünü de zora soktuğunu ileri sürmüştür. Buna göre Bâb-ı Âlî bir süre önce Trabzon'a Çerkes göçmenlere verilmek üzere eski askerî kıyafetler ve bir kısım ilaçlar yollamış, bunlardan ilki epey işe yararmışsa da ikincisinin hiçbir faydası görülmemiştir (Çiçek, 2009: 65).

Çünkü; "ilaçların sağlanması ve gönderilmesi işini yapanlar her zaman olduğu gibi hükümetin değil kendilerinin çıkarlarını önde tuttuklarından o sırada en çok

gereksinim duyulan ucuz ve basit ilaçlar yerine komisyon bedeli elbette hükümet bütçesinden karşılanmak üzere son derece pahalı ve Avrupa'dan ithal ama mevcut salgınla mücadelede işlevsiz ilaçlar göndermişler”dir (Çiçek, 2009: 65).

Stevens'in raporu Trabzon şehrinin Çerkes göçleri sonrası aldığı görünüme dair son derece karanlık bir tablo çizmekteydi. Mezarlıklarda ölüleri defnedecek yer bulunamıyor, şehrin içme suyu ihtiyacını karşılayan ana su kaynağında yüzen Çerkes cesetleri bulunduğu için temiz su bulmakta güçlük çekiliyor, sokaklar pislikten geçilmiyor, erzak ve yakıt giderek tükeniyor, tüm bunlar da salgın hastalıkların yayılmasında önemli rol oynuyordu (Çiçek, 2009: 65).

Görüldüğü gibi Çerkes göçü, önce yurtlarından sürülen bu toplumu, sonra da yerleştikleri ülkeyi ve onun halkını olumsuz etkilemiştir. Bu durumun izahı en mümkün olan yanı, sosyal ve ekonomik alanlardır. Dönemin savaş şartları ve Osmanlı ülkesinin yoksunlukları dikkate alındığında, göçle yurtlarından edilenlerin ikinci büyük talihsizliği, geldikleri yerde karşılaştıkları imkânsızlıklar olmuştur. Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun sosyal ve ekonomik durumu ve şartları doğrudan Çerkes göçmenlere sunulabilecek imkânların sınırlılıklarını da belirlemiş ve devlet, ihtiyaçlara yetişememiştir. Göçmenler, daha kendi yaralarını saramadan, ruhlarındaki kasırgaları savamadan ve acılarını bir nebze olsun dindirmeden, şimdi istemeyerek de olsa nice umutlarla göç ettikleri bu topraklardaki sorunlar ve yokluklarla yüzleşmek zorunda kalmışlardır.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde göçmenlerle ilgilenen ve yetkilendirilen bazı kuruluşlar vardır. İstanbul'da belediye teşkilatı olan İstanbul Şehremaneti, diğer illerde ise belediyeler, bu alanda birtakım görevler üstlenmişlerdir. Bu görevlendirme 1839 tarihinde çıkarılan bir düzenleme ile sağlanmıştı. Görev ve sorumluluklarını, halktan ve hazineden aldığı yardımlarla devam ettiren İstanbul Şehremaneti, bu görevini 1859 tarihine kadar sürdürmeye çalışmış, ancak ihtiyaçlar karşısında yetersiz kalmıştır. Bu aşamada göçmenlerle daha ciddi boyutlarda ilgilenecek bir kuruma ihtiyaç duyulmuştur. Neticede bu konuda çalışacak bir komisyonun kurulmasına karar verilerek, 1860 tarihinde Trabzon Valisi Hafız Paşa başkanlığında “İdâre-i Umûmiyye-i Muhâcirîn Komisyonu” oluşturulmuştur. Göçmenlerin sorunları ile görevlendirilen bir komisyonun kurulması ihtiyacının ortaya çıkması Osmanlı Devleti'nin, bu konuda içinde bulunduğu meselenin büyüklüğünü anlatması açısından dikkate değerdir. Sözü edilen Komisyon'un, 19.

yüzyılın ikinci yarısı boyunca, genel olarak devamlı bir işlev gördüğü, bu dönemde göç ve göçmenlik sorunlarının sürekli olarak gündemde kaldığı da görülmektedir (Demirtaş, 2009: 216).

Kısacası 19. yüzyılda, Kafkasya ve Anadolu coğrafyasının, sosyal, kültürel, politik ve ekonomik olarak geri dönülmez bir biçimlenişe sahne olduğu görülmektedir. Bu etkileşim, çok bilinmeyenli bir denkleme işaret etmektedir. Bugünün Türkiye'sini anlamanın ve geleceği inşa etmenin bir gereği olarak bu denklemin dikkate alınması önerilir. Her köklü oluş, yeniden doğuşu müjdelir. Bu tarihî sürgün, Anadolu için bir yeniden doğuşun en önemli yapı taşlarından biri olarak daima anılacaktır.

Son tahlilde şunu belirtmek yerinde olacaktır; Kafkas göçlerinin, göç literatüründe "uluslararası göç" bahsinde çağdaş teorilerle değerlendirilme ve başkaca yorumlama şekilleriyle de ele alınma gereksinimi bulunmaktadır. Bu alanda oluşan yeni bilgi birikimi, Kafkas göçlerinin analizinde araştırmacılara yardımcı olabilir.

SONUÇ

Çerkesler, çağlar boyunca vatanları olan Kafkasya'da yaşamışlardır. Çarlık Rusya'sının emperyalist politikaları ve Kafkasya'nın stratejik önemi, bu toprakların 18. yüzyılda planlı ve etkili bir şekilde saldırılara maruz kalmasına sebep olmuştur. Bu yayılma politikası 19. yüzyılda şiddetini giderek arttırmıştır. Nihayet yüzyılın ortasına gelindiğinde kesin sonuç alacakları saldırıları gerçekleştirerek, yüz binlerce Çerkes'in hayatına son vererek, kalanlarının büyük çoğunluğunu da 1864'te vatanlarından sürmüşlerdir. Bu ölçüsüz ve dengesiz savaş Kafkasya topraklarının gördüğü en büyük yıkım olmuştur. Uzun süren savaşlarda verilen kayıplar ve ardından yaşanan büyük sürgün ise Çerkeslerin gördüğü en büyük soykırım olarak tarihe geçmiştir. Bu durum, Kafkasya ve Çerkesler gibi Anadolu için de çok önemli sonuçlar doğurmuştur. Artık bu topraklarda hiçbir şey eskisi gibi olmamıştır.

Anadolu'ya sığınan Çerkesler için bundan böyle, buradaki yerli halkın içinde bulunduğu yokluk ve yoksulluğu çok daha derinden yaşayarak var olma mücadelesi başlamıştı. İşte bu hengâmede en önemli konu Çerkeslerin sosyal ve ekonomik uyumu bağlamında temel ihtiyaçlarının karşılanmasıydı. Uyum sorunları ve kaynakların paylaşımı ile ihtiyaçların karşılanması sorunlarının çözümü uzun

yıllara sirayet eden bir süreç gerektirmişti. Çalışmada da örnekleri verildiği üzere bu süreçte yerel farklılıklar ve yöreye has bazı olumsuzluklar yaşansa da, umumi manada bu denli büyük bir göçün o ortam ve koşullarda tolere edilmesi yine de mümkün olabilmişti.

Osmanlı Devleti'nin ve Anadolu'nun içinde bulunduğu şartlar ne yazık ki vatanlarından koparak nice trajedilerle ve umutlarla yeni vatanlarına gelen Çerkes göçmenleri için iyi seçenekler sunmamıştır. Yine de Anadolu insanı ve kadim Türk Devleti, ellerinden geleni yapmışlar ve Çerkes kardeşleri olan bu yeni muhacirlere sadece topraklarını değil, gönüllerini de açmışlardır. Bundan böyle sarsılmaz bir kader birliği yapan bu iki toplum, nice zorluklara ve sarsıntılara birlikte göğüs germeyi bilmişlerdir. Kurtuluş Savaşı öncesi ve sırasında bu kader birliğini görmek mümkündür.

Bu büyük göç hem göçmenler hem de yerleşikler için sosyal ve ekonomik yönden ciddi araştırmaları ve incelemeleri gerektirmektedir. O dönemde yaşananları açıklamanın en önemli ve gerekli yollarından biri bu göçün her iki taraf açısından etkileşimli sosyo-ekonomik analizidir. Çalışmanın göçün sosyal ve ekonomik boyutlarına odaklanmasının ana sebebi de budur. Bu analiz elbette başkaca çalışmalarla daha da kapsamlı olarak gerçekleştirilmelidir.

İşte bu makale söz konusu analizin nasıl yapılabileceği, hangi argümanların kullanılması gerektiği, konunun kritik değişkenlerinin neler olduğu ve nasıl bir senteze varılabileceğine odaklanarak, bir açıklama ve analiz çerçevesi sunmayı amaçlamıştır. Hiç kuşkusuz bu konu çok daha fazla araştırmayı gerektirmektedir. Bu çalışma, sözü edilen alanda bundan sonra yapılacak araştırmalara ışık tutması, esin kaynağı olması, sosyo-ekonomik konulara dikkat çekmesi ve sosyo-ekonomik analizler için bir açıklama kılavuzu olabilmesi ölçüsünde amacına ulaşmış olacaktır.

KAYNAKÇA

Aslan, C. (2006). "Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünü". Uluslararası Suçlar ve Tarih, Sayı 1, 13-53.

Aydınğün, A. ve Aydınğün, İ. (2013). "Kafkas ve Kırım Halklarının Zorunlu Göçleri: Anavatanlarından Ölümüne Sürgün Edilenler". NTV Tarih, Sayı 49.

Baddeley, J. F. (1995). Rusya'nın Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil. 3. Baskı, Kayıhan Yayınları: İstanbul.

Butbay, M. (2007). Kafkasya Hatıraları. Canbulat, A. C. (Yay. Haz.), Türk Tarih Kurumu: Ankara.

Canbek, Ahmet (1978). Kafkasya'nın Ticaret Tarihi Eski Çağlardan XVII. Yüzyıla Kadar. Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardım Derneği Yayını, Dizgi-Baskı Eko Matbaası: İstanbul.

Çiçek, N. (2009). "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti": İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)". Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 64(1), 57-88.

Demirtaş, M. (2009). "Kırım Savaşı Ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk Ve İskânları". Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 41, 21-38.

Dubrovin, Nicolay F. (2017). Çerkesler. Rusçadan Çevirenler: Habibe Eren, Varol Tümer, Kafdav Yayıncılık, Ankara.

Kaya, Ayhan (2014). "Türkiye'de Göç ve Uyum Tartışmaları: Geçmişe Dönük Bir Bakış", İdeal Kent Kent Araştırmaları Dergisi, Sayı 14, Ekim 2014, Ankara.

Kumuk, T. (1992). "Çerkeslerin Türkiye Sürgünü". ADİGİ, Kültür-Tarih Dergisi, Paşu, M. (Çev.), Sayı 3, 88-99.

Özkiraz, A. ve Çetin, M. (2015). "1864 Çerkes Sürgünü Sonrası Anadolu'da Çerkes İskânı ve Osmanlı Devleti'nin Göçmenlere Karşı Politik Tutumu". TESAM Akademi, Temmuz, Göç ve Mülteciler Özel Sayısı, 2(2), 9-28.

Saydam, Abdullah (2010). Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Spencer, E. (2014). Türkiye, Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan. Cenkçiler, D. (Çev.), Türk Tarih Kurumu: İstanbul.

Subaşı Ertekin, M. ve Yüce Dural, B. (2013). "International Migration Movements in the Waves of Globalization". International Journal of Economic and Administrative Studies, Sayı 10, 45-66.

Wagner, M. (1999). Kafkas Rus Savaşı'nda Çerkesler-Çeçenler-Kazaklar-Gürcüler. Kayıhan Yayınları: İstanbul.

<http://www.goc.gov.tr/icerik3/kitlelesel-akinlar> (Erişim tarihi 16.03.2017).

<http://www.goc.gov.tr/icerik6/genel-bilgi> (Erişim tarihi 16.03.2017).